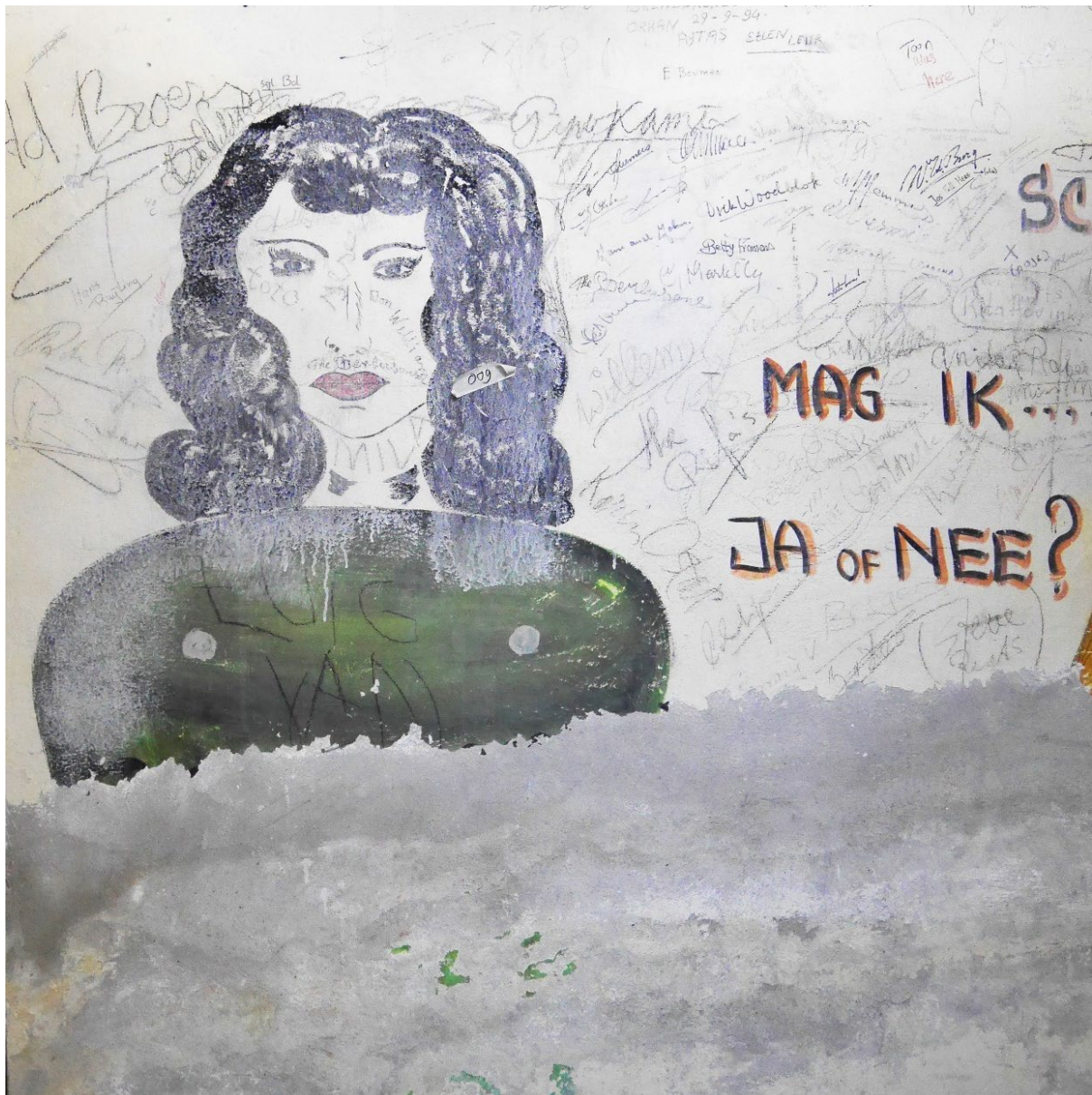

Muurschilderingen in Kamp Prinsenbosch - Gebouw 45

Beschrijving, waardestelling en advies

Rapportage deel 2

Jobbe Wijnen - Erfgoed en Archeologie
September 2024

Titel: Muurschilderingen in Kamp Prinsenbosch – Gebouw 45
Ondertitel: Beschrijving, waardestelling en advies. Rapportage deel 2

Auteur: Jobbe Wijnen
Uitgave: Wijnen Cultuurhistorisch Onderzoek 2024

Alle rechten voorbehouden.

Wijnen Cultuurhistorisch Onderzoek aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen. Wijnen Cultuurhistorisch Onderzoek heeft zich ingespannen alle rechthebbenden van gebruikt beeldmateriaal in deze rapportage op te sporen en toestemming te vragen voor publicatie. Mocht u zich desondanks benadeeld voelen, neemt u dan contact met ons op.

Eindversie datum 12-9-2024

Inhoud

Inleiding.....	4
Onderzoekslocatie	7
Kamp Prinsenbosch – korte gebruiksgeschiedenis	8
Referentiekader en belangengroepen	12
Referentiekader	12
Belangengroepen	12
Schilderingen gebouw 45 ‘Schipper mag ik overvaren’	13
Kenmerken	14
Cultuurhistorische waarden	30
Sociaal-maatschappelijke waarden	31
Gebruik	32
Conclusies waardestelling	33
Advies	34
Advies tot behoud	34
Onderzoek de mogelijkheden van consolidatie	34
Beperk toekomstige schade	34
Let op veranderingen in het binnenklimaat	35
Aanvullende advies: kans om de gebruikswaarde te verbeteren	35
Literatuur	36

Inleiding

In april 2024 heeft Wijnen Cultuurhistorisch Onderzoek voor Josefiën Tegelaar (Bureau Josefiën&Co) een waardestelling uitgevoerd van muurschilderingen in Kamp Prinsenbosch in de gemeente Gilze-Rijen. Dit complex bestaat uit ongeveer 60 gebouwen en is oorspronkelijk aangelegd in de Tweede Wereldoorlog ten behoeve van de Duitse *Fliegerhorst* Gilze-Rijen.¹ Tegenwoordig is het een asielzoekerscentrum (AZC) van het Centraal Orgaan opvang Asielzoekers (COA). De meeste bouwwerken zijn beschermd als rijksmonument.

Het was al langer bekend dat zich in gebouw 45 en 53 muurschilderingen bevinden van onbekende herkomst. In het kader van een renovatie - waarbij Bureau Josefiën&Co als adviseur is aangetrokken ten behoeve van o.a. kleuradvies - wilde het COA meer weten over de aard en cultuurhistorische betekenis van de schilderingen om een besluit te kunnen nemen over behoud. Daartoe werd ik gevraagd een inspectie van de schilderingen inclusief waardestelling uit te voeren. De waardestelling geeft aan welke culturele waarden aan de schildering kunnen worden toegekend en dient als hulpmiddel voor een besluit tot het (al dan niet) behoud van de schilderingen. De registratie is tevens te zien als een globale conditieopname, of nulmeting op het moment van opname.

De waardestelling is uitgevoerd in april 2024. De voorliggende rapportage is deel 1 van het onderzoek en betreft de schildering in gebouw 53. De waardestelling van de andere schildering vindt u in deel 2.

Over het waarden van muurschilderingen

Militaire graffiti en muurkunst krijgen pas sinds 2012 in Nederland meer aandacht (Wijnen 2014, 2018). In 2015 voerde Wijnen Cultuurhistorisch Onderzoek een inventarisatie uit van muurschilderingen in Fort benoorden Spaarndam in de Stelling van Amsterdam (Figuur 1; Wijnen en Van der Woude 2015). Dit was de eerste waardestelling van militaire graffiti en schilderkunst op deze schaal in de Nederlandse monumentenzorg.

Een probleem dat zich hierbij voordeed was dat militaire graffiti en muurkunst zich slecht verhouden tot de waarderingsystematiek in de bouw- en kunsthistorie. Graffiti en militaire muurkunst zijn een vorm van volkskunst, per definitie meestal niet artistiek hoogstaand, noch onderdeel van een oorspronkelijk architectonisch ontwerp. Desondanks zijn ze van grote betekenis voor de (cultuur)historische duiding van een gebouw.

De laatste vijftien jaar neemt de aandacht voor dit soort gebruikssporen toe. Steeds vaker wordt onderschreven dat zij integraal deel van het monument: ze zijn deel van ons cultureel erfgoed. In Spaarndam gebruikten we met succes en in afstemming met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) een bewerking van de methode 'Op de Museale Weegschaal' (Versloot 2013, Wijnen en van der Woude 2015; Figuur 1) voor de muurschilderingen. Daarom heb ik voorgesteld deze methode ook hier te gebruiken, bij de schildering in Prinsenbosch.

¹ Nu Vliegbasis Gilze-Rijen.

Figuur 1 Een van de muurschilderingen in Fort benoorden Spaarndam (foto auteur 2015).

De Museale Weegschaal - of kort 'de Weegschaal' - is een brede waarderingssystematiek waarmee erfgoedwaarden per object of per collectie geïnventariseerd en vergeleken kunnen worden. De grote verdienste van de Weegschaal is dat:

- deze streeft naar een integrale (discipline overstijgende) benadering en ook gebruikswaarden en sociaal-maatschappelijke betekenis meeneemt (Tabel 1);
- de Weegschaal uitgaat van het gebruik van een referentiekader, dat beschrijft waarmee de collectie precies wordt vergeleken;
- een ontwikkelingspotentieel kan worden meegenomen, dat in kaart brengt welke factoren kunnen bijdragen aan versterking van de waarden.

Tabel 1 Kenmerken en waarden in de Museale Weegschaal (Versloot 2013)

Categorie	Kenmerk / Waarde
Kenmerken	Toestand
	Ensemble
	Herkomst
	Zeldzaamheid en representatie
Cultuurhistorie	Historische waarde
	Artistieke waarde
	Informatieve- of wetenschappelijke waarde
Sociaal-Maatschappelijk	Maatschappelijke waarde
	Belevingswaarde
Gebruik	Economische waarde (actueel)
	Gebruikswaarde (actueel)

Verantwoording en dankwoord

Deze waardering is uitgevoerd door Jobbe Wijnen (Wijnen Cultuurhistorisch Onderzoek). Dank gaat uit naar Josefien Tegelaar voor het gestelde vertrouwen; aan het COA; aan de Heemkring Molenheide, aan Remco de Kluizenaar voor zijn advies over de notenbalken, en aan Petra Rietberg voor haar redactiewerk.

Leeswijzer

Muurschilderingen kunnen alleen goed geduid worden binnen de context van de gebruiksgeschiedenis van een gebouw. Daarom wordt hieronder eerst ingegaan op de geschiedenis van Prinsenbosch. Daarna wordt een beschrijving gegeven van de schildering, die vervolgens is gewaardeerd aan de hand van de Museale Weegschaal. Het rapport sluit af met een advies.

Voor wie behoefte heeft aan een management-samenvatting volstaat het de paragraaf 'Conclusie' en het 'Advies' te lezen (pagina 34 e.v.).

Onderzoekslocatie

Figuur 2 Kamp Prinsenbosch, tegenwoordig AZC Gilze, in de bosrand met in rood de onderzoekslocaties aangegeven. (Kadaster 2021)

Algemeen

Kamp Prinsenbosch, gebouwen 45 en 53.²

Adres: Prinsenbosch 45 & 53, 5126 ND Gilze

Provincie Noord-Brabant

Het terrein is alleen toegankelijk met toestemming van het COA, te verkrijgen via de receptie op locatie Prinsenbosch gebouw 2.

Rijksmonument complexnummer: 516950 - Prinsenbosch

Eerdere bouwhistorische en kleurhistorische onderzoeken: Emmens en Grovestins 2014

Gebouw 45

Type bouwwerk: Bureelgebouw, keuken, ontspanningslokaal in Duits Ambachtelijk-traditionele bouwtrant / Heimatschutsarchitectuur

Bouwjaar: 1941-1942

Centrumcoördinaat: 51.539010, 4.893083

Kadastrale gegevens: 82825/163

Erfgoedstatus: rijksmonument nummer 516955

Huidige functie: kantine, keuken en ontspanningsruimte voor het AZC Gilze.

² Voor gebouw 53 zie rapportage deel 1.

Figuur 3 Gebouw 45 in april 2024.

Kamp Prinsenbosch – korte gebruiksgeschiedenis

Voor een goed begrip van de muurschilderingen is het belangrijk om de gebruiksgeschiedenis en de bewoners van Prinsenbosch te schetsen. Voor deze schets zijn hoofdzakelijk de publicaties van J. de Vet (2001) van de Heemkring Molenheide en de bouwhistorische *quickscan* van Emmens en Grovestins (2014) gebruikt.

1941-1942 Waldlager Chaam aan de bosrand

Al voor de Tweede Wereldoorlog was vliegveld Gilze-Rijen een van de vier grote militaire vliegbases van Nederland. Toen de Duitsers na de capitulatie van 14 mei 1940 het vliegveld overnamen, begonnen zij vrijwel direct met vernieuwing en uitbreiding van de basis. Binnen één dag konden Duitse toestellen gebruikmaken van de startbaan en binnen een jaar was de *Fliegerhorst* grotendeels naar Duits model heringericht. De basis kreeg de voor Duitse vliegvelden kenmerkende A-vormig geplaatste start- en landingsbanen en een enorm arsenaal aan faciliteiten, zoals hangars, rollerbanen, commandocentra en luchtafweer. *Fliegerhorst* Gilze-Rijen was bedoeld een van de belangrijkste en grootste Duitse vliegvelden in Europa te worden in samenhang met *Fliegerhorst* Deelen, Soesterberg en Twente. Veel van deze plannen waren al voor de oorlog voorbereid.

Voor de legering van personeel was veel ruimte nodig, en één van de beoogde plekken was de bosrand aan de Hoogstraat op 3 kilometer van de basis. Hier begon men vanaf 1941 met de bouw van het '*Lager Chaam*' (kamp Chaam), het huidige Prinsenbosch. De nieuwe bebouwing werd in de zogenoemde '*Heimatschutzstil*' opgetrokken, die enerzijds beoogde een traditionele Duits-landelijke stijl te imiteren, en anderzijds ten doel had het kamp te camoufleren. Gebouwen werden in een dorpsachtige configuratie geplaatst met daartussen beplanting. Dit moest voorkomen dat het Lager vanuit de lucht als militair object te herkennen was. Daarnaast diende dit om geromantiseerde en fascistische noties over het soldatenleven en de Duitse cultuur te versterken.

De legeringsgebouwen hadden maar één functionele gebruikslaag met daaronder een kelder. De muren werden '*Splittersicher*' (bestand tegen granaatscherven) uitgevoerd met

een dikte van 55 cm beton en baksteen, en een 15 cm dikke betonnen zoldervloer. Het zadeldak was vooral ornamenteel: de zolders hadden geen strategische functie en waren nauwelijks ingericht, maar wel toegankelijk. Gebouw 45 was één van de twee hoofdgebouwen van het *Lager*, waarin moderne keukens, eetzaal, recreatieruimtes zoals een filmzaal en instructieruimtes waren ondergebracht. Ook was er een luxe mess (bar) voor officieren.

Over de troepen die in *Lager Chaam* gehuisvest waren, geven de hier gebruikte bronnen weinig informatie anders dan 'personeel van de *Luftwaffe* (luchtmacht)'. Na de ontruiming van de *Fliegerhorst* door de *Luftwaffe* in 1944 verschijnen er kort eenheden van het *Heer* (landstrijdkrachten) in Prinsenbosch, als deel van de bewegingen om de geallieerde opmars te stoppen.

1944-1946 Bevrijding en nasleep van de oorlog

Op 27 oktober 1944 werd Gilze bevrijd en kwam *Lager Chaam* ongeschonden in geallieerde handen. Na de enorme bouwinspanning en landschapsinrichting van de bezetter was het kamp slechts krap drie jaar functioneel in gebruik geweest, en werd dus haast in nieuwstaat achtergelaten. Het kamp was wel geplunderd, voor een deel door omwonenden. The Royal Air Force (R.A.F.) nam de vliegbasis in gebruik en voerde van daaruit luchtoperaties in Noord-Nederland uit. In de bronnen worden de geallieerde eenheden in Prinsenbosch niet in detail beschreven. Zij behoorden waarschijnlijk allen tot de *137 Wing* van de R.A.F. Hierbij was ook het Frans squadron 342 'Lorraine' ingedeeld. Volgens De Vet (2001) organiseerden de eenheden regelmatig feestavonden voor het personeel. Daarbij werden dames uit de omgeving met posters uitgenodigd te komen, opgehaald met vrachtwagens en 's nachts weer thuisgebracht. De R.A.F. zou nog tot januari 1946 op de basis en in het kamp aanwezig blijven. In december 1945 werden de eerste Nederlandse troepen als kwartiermakers in het kamp gehuisvest.

1946 - begin jaren 50 Naoorlogs gebruik en de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog

In januari 1946 werd de vliegbasis overgedragen aan de Nederlandse luchtmacht en diende het als opleidingscentrum. Het voormalig *Lager Chaam* kreeg de naam 'Kamp Prinschenbosch'. De eerste troepen die er werden gelegerd waren dienstplichtigen (en mogelijk anderen) in opleiding voor uitzending naar Indonesië. De voormalige kolonie had zich in 1945 onafhankelijk verklaard, iets waar Nederland zich militair tegen verzette.

In 1949 erkende de Nederlandse overheid de onafhankelijkheid van Indonesië en in maart 1950 werd het Regiment Speciale Troepen van het voormalig Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL) gerepatriëerd en ondergebracht in Kamp Prinsenbosch. Deze eenheid heeft de laatste decennia opnieuw veel kritiek gekregen vanwege systematische geweldsexcessen tussen 1946 en 1950 (Limpach 2016). Een deel van deze troepen, veelal Molukkers, woonde in Kamp Prinsenbosch met hun meegekomen gezin. In 1953 zouden deze bewoners weer vertrekken.

De Vet (2001, p. 25) geeft een overzicht van een flink aantal eenheden dat kort of langer in Kamp Prinsenbosch verbleven zou hebben in de periode 1946-1952. De namen van de eenheden zijn hier zonder verdere check overgenomen uit deze bron:

- De 7 december divisie
- 3^e divisie pioniers compagnie
- Troepen van de Genie-pioniers
- 1^e regiment pioniers
- 4^e Genie pioniers
- 3^e Genie veldcompagnie
- 2^e divisie Genie bataljon
- 3^e compagnie van het 2^e bataljon infanterie-pioniers
- Administratie-compagnie Chauffeurs
- Een PIAT-peloton
- 2^e divisie Genie veldcompagnie
- 9^e Genie veldcompagnie
- 2e divisie 'Palmboom' (4-1 R.I.)
- 14e Genie veldcompagnie van het 1e regiment pioniers
- 15e Genie veldcompagnie
- 18e leger Genie-compagnie
- 4e peloton Genietroepen
- 413e bataljon infanterie
- 424e bataljon infanterie

Begin jaren 50 – 1993 De Koude Oorlog

In de Koude Oorlog, van begin jaren 50 tot 1993, werd het kamp vooral gebruikt door Luchtmachtonderdelen en enkele onderdelen van de Landmacht. Daarnaast verbleven slachtoffers van de watersnoodramp in Zeeland enige tijd in Kamp Prinsenbosch in 1953. Tijdens de Koude Oorlog werden de gebouwen herhaaldelijk verbouwd.

Een volledig overzicht van alles wat er in deze periode op Kamp Prinsenbosch plaatsvond, is in dit onderzoek niet gereconstrueerd. Onderstaande lijst van eenheden van Luchtmacht en Landmacht die in Kamp Prinsenbosch verbleven in de Koude Oorlog is gemaakt op basis van De Vet (2001). Weer is hier de naam van de eenheden van De Vet overgenomen zonder extra check op de correcte organieke indeling.

- Luchtmachtbewakingsschool-korps, ±350 man (vanaf 1952 tot ±1960)
- Hondendepot Luchtmachtbewakings-korps (1954- ±1982)
- Explosieven Opruimingspeloton – later Explosieven Opruimingsdienst, inclusief opleidingslokalen.
- Personeel van het Depot Vliegtuigmaterieel 2. (vanaf ±1951)
- Aan- en afvoersquadron Zuid (vanaf 1955)
- Opslag van de Geneeskundige Dienst (jaren 60)
- 581e Munitie Depot compagnie (Landmacht - vanaf 1959)
- Territoriaal Munitie Kantoor (Landmacht)
- Huisvesting van het jaarlijks oefenprogramma – Grond Operaties (JOP-GRO 1977-1992)
- Luchtmacht Officiersschool
- NBC-school (Nucleaire, biologische en chemische oorlogsvoering)
- Vliegveiligheid Oefen- en Testcentrum
- Eenheid *Short Range Air Defense*, 121 Squadron (Brits? 1979 - 1991)
- Kantoor van de staf rijopleidingen

Bij geen van deze eenheden noemt De Vet de gebouwen 45 en 53 specifiek als huisvestingslocatie. Het is belangrijk te benoemen dat de strijdkrachten in de Koude Oorlog nog volledig organisatorisch gescheiden waren. Het Explosieven Opruimingspeloton dat genoemd wordt door De Vet is dus waarschijnlijk een peloton van de luchtmacht, en niet van de landmacht of marine. Waar eenheden wel tot de landmacht behoorden, maakt De Vet daar steeds melding van in zijn verhaal. Hoewel de herkomst van de muurschilderingen waarschijnlijk niet tot in detail te achterhalen is, is dit onderscheid belangrijk in relatie tot de muurschilderingen. Voor de makers maakte het zeker uit tot welk onderdeel van de strijdkrachten ze behoorden, en het kan bovendien het onderwerp van de schilderingen mede bepalen.

Bij grote internationale oefeningen in NAVO-verband was Kamp Prinsenbosch periodiek de legeringslocatie voor eenheden uit andere landen. In 1989 – voor het spoedig aflopen van de Koude Oorlog een betekenisvol jaar – meldt De Vet 43.000 oefenovernachtingen van gasten in Kamp Prinsenbosch (hier begrepen als dat er 43.000 keer een bed beslapen werd, wat een gemiddelde is van 117 personen per nacht in dat jaar).

1993- heden Het Centraal Orgaan opvang Asielzoekers (COA)

In 1993 werd Kamp Prinsenbosch door Defensie afgestoten en overgedragen aan het Centraal Orgaan opvang Asielzoekers (COA). Het heeft nu de naam Asielzoekerscentrum Gilze (AZC Gilze). De meeste van de legeringsgebouwen zijn ingericht voor huisvesting. De afkorting AZC is enigszins misleidend omdat het niet alleen een reguliere opvanglocatie betreft, maar ook een procesopvanglocatie en een gezinslocatie. In de procesopvang blijft de asielzoeker kort op één plek terwijl de reguliere verhoren met de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) plaatsvinden.³ Gebouw 45 is nog steeds een van de hoofdgebouwen waar algemene voorzieningen zijn ondergebracht. De gezinslocaties elders op het terrein huisvesten gezinnen die inmiddels uitgeprocedeerd zijn en geen andere plek hebben om te verblijven.

Hoewel niet nadrukkelijk afgesloten met hekken, is het formeel niet toegestaan het terrein te betreden zonder toestemming van het COA. Op Prinsenbosch hebben enkele gebouwen hun militaire functie behouden, terwijl aan de noordelijke rand enkele panden als particuliere woning in gebruik zijn (situatie tijdens het onderzoek Emmens en Grovestins in 2014). Op dit moment vindt in Prinsenbosch een aanzienlijke renovatie plaats waarbij veel gebouwen intensief worden aangepast.

³ <https://www.coa.nl/nl/locatie/gilze-prinsenbosch>

Referentiekader en belangengroepen

In de volgende hoofdstukken wordt de schildering beschreven en gewaardeerd met behulp van de Museale Weegschaal. Bij de Weegschaal is het gebruikelijk eerst een referentiekader en eventuele belangengroepen te definiëren.

Referentiekader

Het niveau waarop de schilderijen hier gewaardeerd zijn, is tweevoudig.

- Enerzijds is er gekeken naar de betekenis van deze schilderijen binnen het rijksmonument Prinsenbosch en haar biografie. De schilderijen zijn deel van 'de collectie' van cultuurhistorische elementen in het kamp.
- Daarnaast zijn de schilderijen vergeleken met wat landelijk bekend is over militaire muurkunst en graffiti in Nederland, en de waarde daarvan.

Belangengroepen

De Heemkring Molenheide heeft in het verleden veel werk gestoken in de geschiedschrijving van Prinsenbosch. Zij zijn te zien als een van de lokale erfgoedgemeenschappen die een direct belang hebben bij de muurschilderingen en het erfgoed van Prinsenbosch in het algemeen.

Ook het COA en de bewoners van Prinsenbosch zijn belanghebbenden.

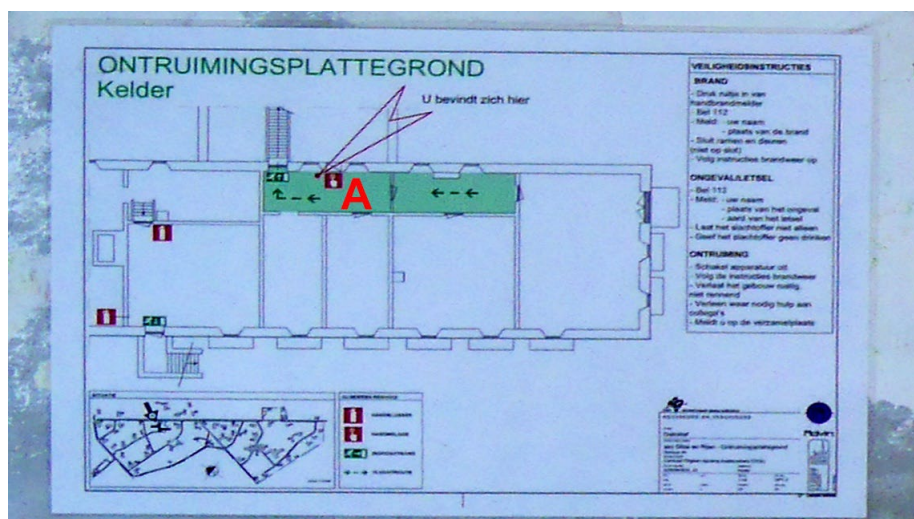
Tot slot geniet militair erfgoed de laatste decennia een groeiende publieke belangstelling. Professioneel is er een gemeenschap van erfgoeddeskundigen en wetenschappers die in het bijzonder militaire muurkunst bestuderen. Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is interieur- en kleuronderzoek een aparte discipline. In 2019 verkende de RCE militair erfgoed in Nederland als nieuwe categorie die meer aandacht verdient (RCE 2019).

Schilderingen gebouw 45 'Schipper mag ik overvaren'

Gebouw 45 is een van de hoofdgebouwen van Prinsenvosch. Hier bevonden zich belangrijke faciliteiten voor het voormalig militair kamp zoals keukens, een eetzaal, ontspanningsruimten, een theater en een bioscoop. Tegenwoordig vervult het gebouw nog altijd grotendeels dezelfde facilitaire rol in het AZC. In de kelder onder de keuken van het gebouw is een ensemble van schilderingen en graffiti aanwezig (Figuur 4 en Figuur 5).

Figuur 4 Overzicht schildering in gebouw 45.

Figuur 5 Locatie van de schilderingen in de kelder van gebouw 45 bij de letter A.

Kenmerken

Beschrijving

Vanuit de keuken komt een vaste keldertrap uit in een korte centrale keldergang van ongeveer 7,5 bij 2 meter, waaraan drie opslagkamers grenzen, en een opening naar een kruipruimte. De muurschilderingen en graffiti bevinden zich op 2 wanden en de verwarmingsbuizen van de derde wand van deze centrale gang. Ze bestaan uit een ensemble van grotere en kleinere elementen. De delen zijn op verschillende momenten aangebracht, maar reageren op elkaar; nieuwe makers reageren op delen van de schildering die er al waren. De lange zijde springt het meest in het oog en is beschilderd als een drieluik, waarbij de deurposten de scheidingen vormen tussen de 'luiken'. Dit drieluik zal ik verder aanduiden als deel 1 t/m 3.

Lange zijde deel 1 – notenbalken en drank

In deel 1 (links) zijn twee notenbalken van ongeveer een meter lengte weergegeven in zwart met daartussen in bruin een wijnfles of karaf en een wijnglas (Figuur 6). Links daarvan is een bier- of limonade glas getekend in lichtgrijs met veel grovere kwaststreken. Dit is mogelijk een latere toevoeging. Daaronder zijn de restanten van nog een groot wijnglas zichtbaar, maar dit deel van de schildering is ernstig beschadigd. Tegen het plafond boven de deuropening die de overgang vormt naar het 'middenpaneel' (deel 2) bevinden zich tussen enigszins gestileerd afgebeelde meeuwen vier objecten: een bh; een object in roze waarvan niet direct duidelijk is wat het is, mogelijk lingerie; nog een bh in zwart; en tot slot een soort 'slurf' die op het eerste gezicht veel leek op een condoom, maar bij analyse in context waarschijnlijk een nylon kous moet voorstellen (zie onder; zie Figuur 7).

Figuur 6 Schildering gebouw 45. Lange zijde deel 1.

Figuur 7 Wat meeuwen, een bh, een onbekend voorwerp, nog een bh en een nylon kous boven de linker deur.

Lange zijde deel 2 - 'schipper mag ik overvaren'

Het centrale deel van de wand (deel 2) bevat de grootste schilderijen en vele kleine, zeer boeiende elementen die hieronder verder worden toegelicht. De belangrijkste afbeelding is een portret van een vrouw met donker / zwart haar en een groen gewaad, oorspronkelijk vanaf de vloer tot ongeveer 1,8 m hoog. Het onderste deel is echter net als bij alle wanden vrijwel geheel verdwenen door vochtschade of verwerking. Het zwarte haar van de dame lijkt in een eerdere fase in dezelfde bruin te zijn uitgevoerd als de karaf in deel 1, maar is in een latere fase zwart overgeschilderd. Ook haar jurk lijkt oorspronkelijk in een lichtere groen te zijn uitgevoerd, en is later vrij plomp overgedaan in donkergroen. Er zijn geen details van schouders of romp zichtbaar. Benen en zijn niet (meer) zichtbaar. Er zijn latere toevoegingen gedaan aan het portret, waarvan een studie op zichzelf te maken is.

- Elementair voor de datering zijn twee met potlood toegevoegde, gedeeltelijk leesbare handtekeningen met datum 21-2-1966. Deze lopen door over het haar van het portret. Het portret moet dus ouder zijn.
- Onder de kin zijn de letters MIVA of MILA aangebracht. Hoewel dan verkeerd afgekort, zou MIVA een verwijzing kunnen zijn naar het in 1951 opgerichte MILVA, de Militaire Vrouwen Afdeling van de landmacht. Deze afdeling bestond tot 1982.⁴
- In haar gezicht staat de tekst 'toto', mogelijke een verwijzing naar de rock band van eind jaren 70 en jaren 80.⁵
- Op de wang en onder de neus staan twee teksten. De ene is de Engelse naam 'Don William', en de tekst onder de neus begint met het Engelse woord 'The'. De schrijfwijze oogt on-Nederlands en het is aannemelijk dat deze namen door bijvoorbeeld een Brit of Canadees zijn aangebracht. De naam Don Williams staat elders op de muur elders nog een keer vermeldt.

De grootste afbeelding in de rechterzijde van dit middenpaneel betreft de tekst 'Schipper..... mag ik.... overvaren' gevolgd door 'Ja of Nee?'. Daaronder is nog net te zien dat er minstens twee zeilschepen waren afgebeeld waarvan de linker de tekst 'K2' op het zeil draagt. Dit is een zogeheten consentnummer of visserijnummer dat zou moeten verwijzen naar de thuishaven en volgnummer van het schip, maar welke haven hier bedoeld wordt is niet duidelijk geworden.⁶ Tussen het portret, de tekst en de schepen staat een uitgebreide palet aan namen, handtekeningen en krabbels in potlood en pen (zie verderop).

Boven de deurpost tussen het middendeel en het rechter, derde deel van de schildering zijn opnieuw een aantal objecten geschilderd: een vlinderdas, mogelijk een boord, een sigaar, een bril, een zwarte sok en een hoge hoed (Figuur 10).

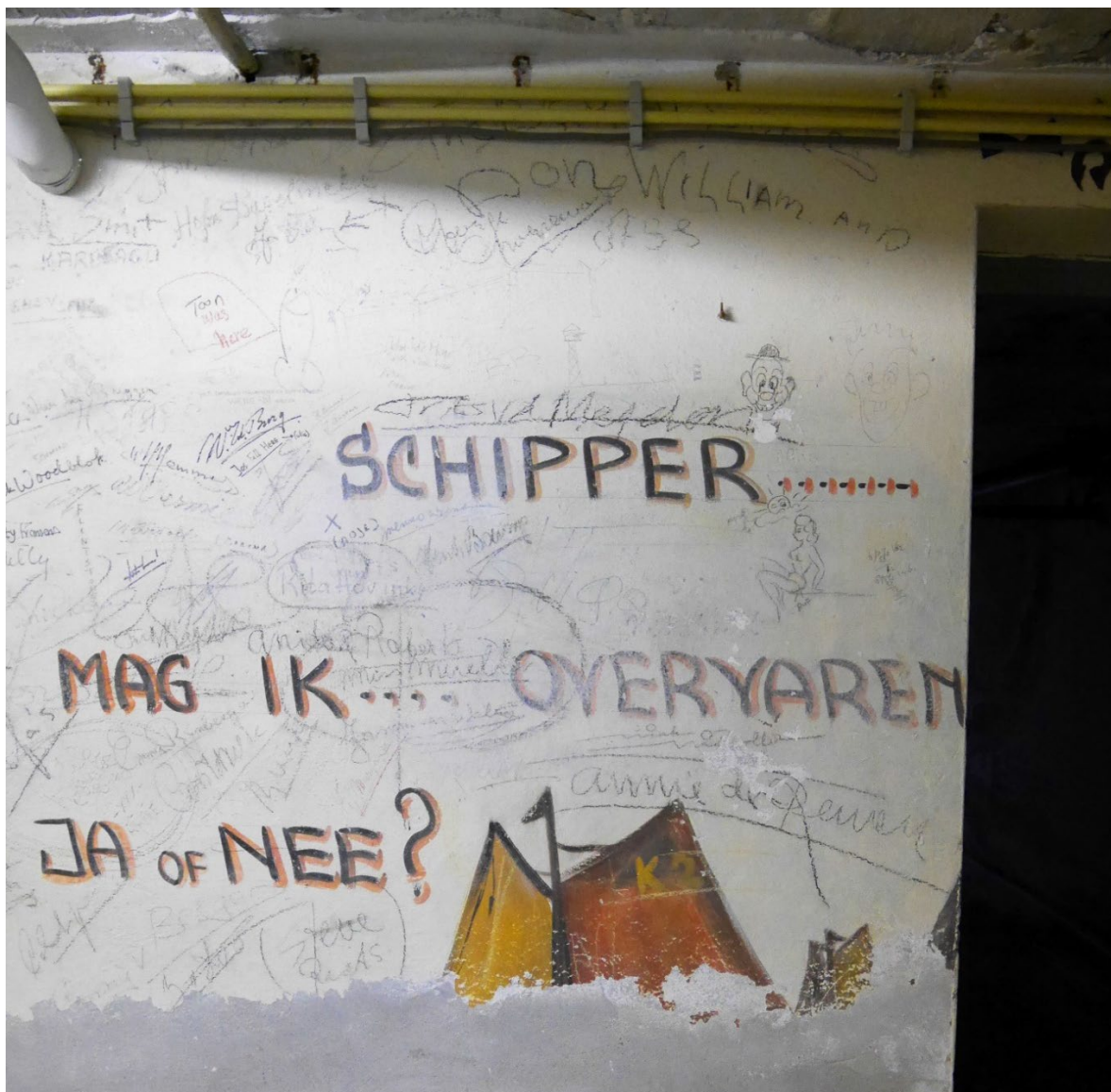
⁴ MILVA: <https://beeldbank.nimh.nl/aankondigingen/60-75-jaar-vrouwen-bij-de-krijgsmacht>

⁵ Toto: [https://en.wikipedia.org/wiki/Toto_\(band\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Toto_(band))

⁶ Normaal hebben 20e eeuwse consent- of visserijnummers twee, of drie letterposities in plaats van slechts één. Het nummer K2, met dus één letter, kon ik niet terugvinden in online beschikbare lijsten.

Figuur 8 Deel 2 links - dame met zwart haar en groene jurk.

Figuur 9 Deel 2 rechts - 'Schipper mag ik overvaren'. Groot in beeld ook de graffiti van Annie de Reuver.

Figuur 10 Kraag, sigaar, kous, hoed boven de herenkleedkamer.

Tekeningen en krabbels

Het middelste deel 2 bevat een groot aantal krabbels, handtekeningen en schetsjes waarvan een deel in detail is bekeken.

Eén tekening is in balpen en toont een hekwerk met prikkeldraad en een wachttoren. Het lijkt een schematische weergave van een versperring die veel weg heeft van een vroege fase van de Berlijnse muur, dan wel een hek van een gevangenkamp (Figuur 11). Er staat in balpen een naam bij: 'John de Man was ook hier' en 'Pernis forever'. John was dan mogelijk de auteur. Er kan echter ook een link zijn met een schetsje links daarvan in dezelfde balpen. Deze schets verwijst mogelijk naar de oorlog tussen Iran en Irak (en de Sovjetunie?) in de jaren tachtig (Figuur 17).

Elders op de muur staan twee schetsen die met wat meer vaardigheid zijn aangebracht. Eén daarvan is een cartooneske 'Disney-achtige' figuur. Dit soort cartoons werden na 1930 steeds algemener. Ook in Fort Honswijk zijn dit soort tekeningen aangetroffen in een militaire context.

Een andere schets betreft een afbeelding van een naakte dame naar voorbeeld van een klassieke pin-up (Figuur 12). De pin-up is als soft-erotische afbeelding in deze stijl in Europa algemener geworden rond de Tweede Wereldoorlog, onder andere door het werk van George Petty. Pin-ups werden regelmatig toegepast als 'nose-art' op de neus van militaire vliegtuigen, maar zouden nog decennia daarna populair blijven.

Aardig om te vermelden is een aantal staartdelingen die op de muur zijn uitgerekend, iets wat kenmerkend is voor militaire opslaglocaties (Figuur 12).

Figuur 11 Twee cartoons en een schets van een wachttoren met hekken.

Figuur 12 Pin-up in de kelder van gebouw 45, met als inzet een vergelijking met werk van George Petty uit de jaren 40-50.

Handtekeningen

Speciale aandacht in het ensemble verdient de unieke verzameling handtekeningen en namen. Plekken waar militairen opeenvolgend hun naam achterlaten met pen of potlood zijn algemeen in kazernes. Echter, in gebouw 45 viel een aantal vrouwelijke namen op, als eerste Betty Fransens. Vrouwennamen zou men in een kazernesetting veel minder snel verwachten. Bij naspeuren op internet viel al snel het ene na het ander kwartje: Betty Fransen, Anita en Roberto, de Flintstones en the Riats, het zijn namen van artiesten en bands die in de jaren 60 populair waren en hebben opgetreden in gebouw 45 op Prinsenbosch. Soms zijn het artiesten van Nederlandstalige muziek die nu niet meer zo bekend zijn, maar niet altijd, zoals bij 'Veel liefs van Annie de Reuver'. De Reuver (1917-2016) was vooral populair in de jaren 40, 50 en 60 en genoot landelijke bekendheid.⁷ Een andere naam op de muur is Menno Grondsma (1913-1988), die als variétéartiest internationale bekendheid genoot en overal in Europa optrad.⁸

Figuur 13 Annie de Reuver in 1946. Foto K. Raucamp (Bron Wikipedia)

Door de ontdekking van de artiestennamen valt ook de betekenis van de hele muurschildering en daarmee de kelder op zijn plek. De wat koddige bh's en nylonkous links, en de sigaar en vlinderdas rechts zijn aanwijzingen voor de dames- en

⁷ Annie de Reuver op wikipedia https://nl.wikipedia.org/wiki/Annie_de_Reuver

⁸ Een [artikel over Menno Grondsma](#) bij het regionaal archief Alkmaar.

herenkleedkamers. De gang diende als artiestenlounge waar artiesten konden verblijven vóór en na het optreden, en ondertussen hun namen op de muur krabbelden.

Naast de handtekeningen van artiesten zijn er ook een aantal die mogelijk van militairen afkomstig zijn, en een aantal van migranten die in het gebouw zijn geweest na de overdracht aan het COA in 1993 (Tabel 3). Soms gaan deze handtekeningen vergezeld van een jaartal. Er zijn geen jaartallen waargenomen van vóór de jaren 60.

Tabel 2 Selectie van artiestennamen op de muur in gebouw 45.

Tekst op de muur	Verklaring	Playlist
'Betty Fransens'	(Cover)zangeres in de jaren 60, zong onder andere het nummer Soerabaja van Anneke Grönloh.	Big John en Betty Fransens [sic]
'Anita & Roberto'	Vooraf bekend uit hun samenwerking als 'Anita en Roberto en de Heikrekels'. Piratenduo in de jaren 60 en 70.	Je kunt je hart maar eenmaal geven (1972)
'Veel liefs van Rita Hovink'	Rita Hovink (1944-1979). Landelijk bekende zangeres. In Beverwijk is een straat naar haar vernoemd.	De eerste zoen (1964) Dolores
'Annie de Reuver'	Annie de Reuver (1917-2016). Landelijk bekende zangeres in de jaren 1940 t/m 1970. Trad veel op in kazernes. Later zou zij producer worden.	Veel bittere tranen (1958)
'Flintstones'	Verticaal geschreven. Waarschijnlijk een verwijzing naar de Haagse band uit de jaren 60.	The Flintstones in de jaren 60
'Steve Riats'	Verkorting van Steve Biesot van de beatmuziekgroep 'The Riats', nederbeat uit de jaren 60.	Hold Tight (Nederbeat 1966)
'Menno Grondsma'	Internationaal bekende revue artiest - gebruikte dezelfde pen als Rita Hovink, mogelijk een optreden op dezelfde dag.	Artikel over Menno Grondsma
'Conny van Bergen'	Nederlandse zangeres, jaren 60-70.	Ik wil 's wat beleven

Tabel 3 Selectie van teksten op de muur waar geen aanvullende informatie over werd gevonden.

Tekst op de muur	Verklaring
Het tamboer-trompetter en pijpsterkorps - WERE-DI Breda	Waarschijnlijk spottend bedoeld.
The Berlusane	
X (noje)	
Th Koenraad, J Ansems	
Miss Mirella	Mogelijk ook een artiest
Ad Broers	
Hans Ruijling	
Sgt. Bol	Kan een naam zijn maar ook een verwijzing zijn naar 'de bollen' (nieuwe rekruten). De naam Sergeant Bol kwam ook voor in graffiti in de kazernes van Ede.

Taskeht Chilanzar Volgogradskaj 1996 φαρχαδακος	Mogelijk steden/haltes op de reis naar Europa. Chilanzar is een wijk in Moskou en Volgogradskaj verwijst naar Volgograd in Rusland. En φαρχαδακος of φαρχαδεκας zou een Griekse achternaam zijn. ⁹
Iskenderunlu - Kasacli Orhan 29-9-94 Aytas Ettenleur	Vermoedelijk van een migrant.
6-12-87 HOLLAND	
Drik Woodblok	
N Havermans	
JMG 24.10.80-83 CCCP ^IRAN	Verwijzing naar de Irak/Iran oorlog en naar de Sovjetunie?
‘Toon was here’ [met daarnaast een schets van een penis in kennelijke staat van opwinding]	

Figuur 14 Graffiti middenpaneel 1. O.a. 'Jos fell here (olie)', 'Menno Grondsma', 'X (Noje)', 'H. Staf.' en 'Rita Hovink'.

⁹ Persoonlijke communicatie Dr. Nota Pantzou, University of Patras, Griekenland.

Figuur 15 Graffiti middenpaneel 2. O.a. 'Toon was here', 'het tambour-trompetter en pijpsterkorps' en een schets in de lange traditie van fallische kunstuitingen.

Figuur 16 Graffiti middenpaneel 3. O.a. Betty Fransens, G. Martelly, Drik Woodblok, en de Flintstones.

Figuur 17 Graffiti middenpaneel 4. Iskenderunlu, migrant uit Aytas, Turkije in 1994?

Figuur 18 Graffiti middenpaneel 5. O.a. Rita Hovink, Anita & Roberto, The Rifa's, Steve Riats, Conny van Bergen.

Lange zijde deel 3 - meer muziek en drank

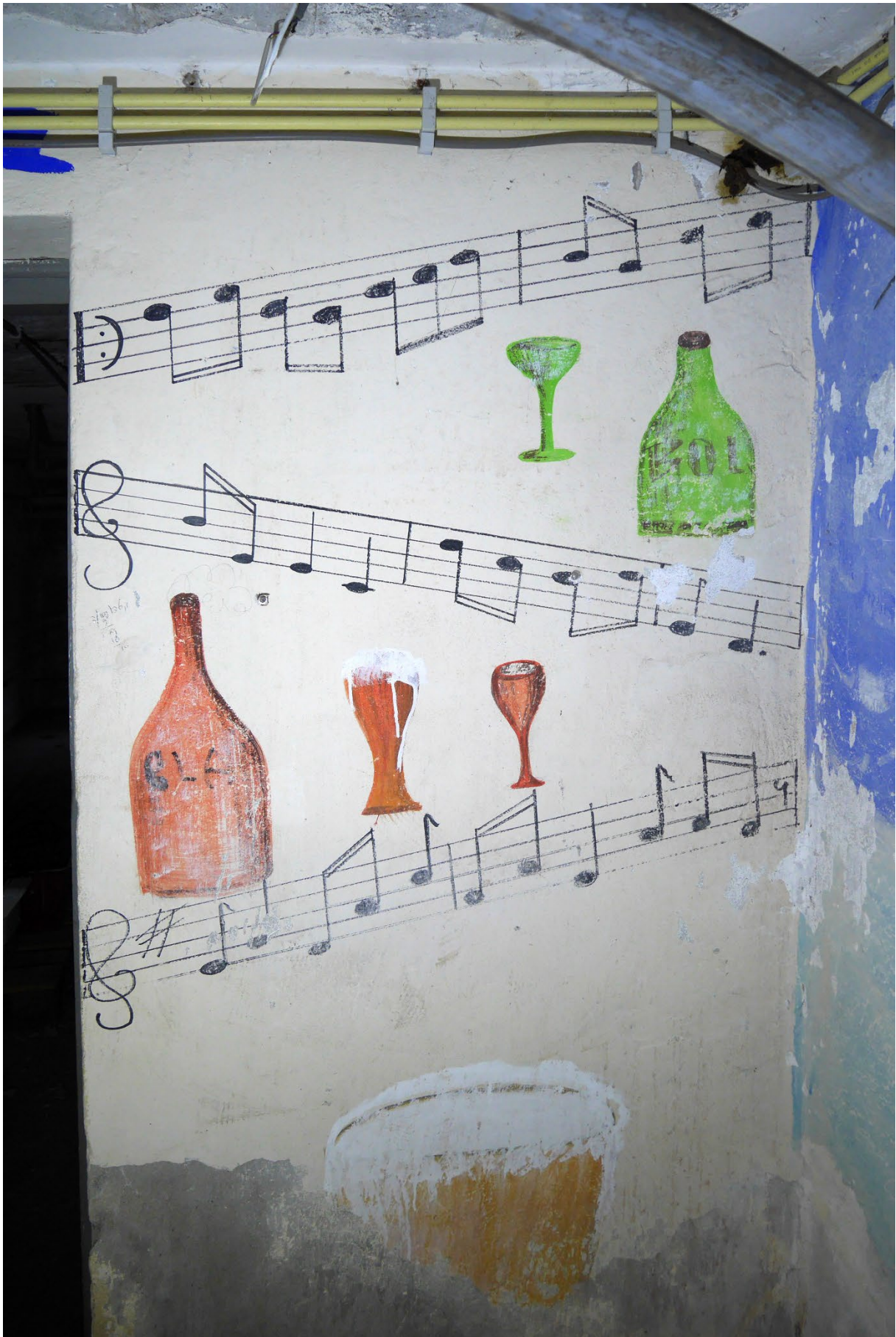
Op deel 3 van het drieluik, uiterst rechts, zijn opnieuw drie notenbalken weergegeven (Figuur 19). Daartussen een groene fles met de letters 'BOL' en een glaasje en een roodbruine fles met vermoedelijk de letters 'GLA' en twee glaasjes. Onderaan het bovenste deel van een groot glas schuimend bier te zien, de rest van het glas is geheel verdwenen. De fles met opschrift 'BOL' zou kunnen verwijzen naar Bols, een bekend jenevermerk.

Schilderingen op de korte zijde

Direct in het verlengde van de trap, aan de korte zijde van de gang is een wand vullende schildering aanwezig (Figuur 20). Deze is in slechte staat, met veel verfverlies. Het gaat hier net als in het middenpaneel 2 om een traditionele voorstelling van een zee en een ondergaande zon met vissersschepen. Twee van deze schepen zijn op een puntje van het zeil na door verwerking verloren en niet meer zichtbaar, maar de meest linkse, een schip met het visserijteken 'H', is half verstopt onder een zware elektriciteitsleiding te zien.

Ranken op de leidingen

Tegenover het drieluik is op een geïsoleerde waterleiding een rank met bladeren geschilderd in groen en lichtbruin (Figuur 21). Het is een decoratieve schildering die in samenhang met de andere sfeerbepalende schilderingen bijdroeg aan de totaalbeleving van het interieur.

Figuur 19 Lange zijde deel 3. Meer muziekbalken en drank.

Figuur 20 Keldergang korte zijde. Meer waterpartijen en schepen en een ondergaande zon, in slechte staat.

Figuur 21 Twee weergaven (onder en boven) van de ranken op de leidingen.

Muziekbalken

Voor dit onderzoek is een muzikant gevraagd de notenbalken van deel 1 en deel 3 van het drieluik in te spelen. Hieruit bleek dat er niet sprake is van een herkenbare melodie. Kortom de notenbalken zijn ornamenteel, maar verder muzikale *gibberish*. Toch vermoedt de muzikant dat de schilder wel degelijk goed inzicht had in notenschrift, dan wel een accuraat voorbeeld heeft gebruikt.¹⁰

Het lijkt er daarbij op dat de noten links net anders geschilderd zijn dan de noten rechts. De laatste zijn veel strakker in de lijn. Mogelijk zijn ze op twee momenten geschilderd, dan wel door twee mensen, of met verschillende materialen.

De kleedkamer

Hoewel niet nadrukkelijk onderzocht is ook een blik geworpen op de twee kamers achter het drieluik, naar we nu kunnen zeggen de vermoedelijke dames- en herenkleedkamer (respectievelijk links en rechts). In de dameskleedkamer is nog steeds een fontein met marmeren achterblad aanwezig, van oorspronkelijk twee. Er is groot de tekst 'ORETLABORA' op de muur gekwast met witte / lichtgrijze verf (Figuur 22), mogelijk een fonetisch, foutief gespelde versie van het voorschrift 'Ora et Labora', oftewel 'Bid en Werk' van de monnik Benedictus. In de herenkleedkamer is te zien dat eenzelfde wastafelcombinatie historisch aanwezig is geweest, maar is verwijderd.

¹⁰ Remco de Kluizenaar, persoonlijke communicatie 2024

Figuur 22 In de 'dameskleedkamer' is nog één fontein aanwezig en de tekst ORET LABORA (sic).

Toestand / gaafheid

Hoewel de dame in groen in deel 2 een keer lijkt overgeschilderd, zijn de grote schilderijen op het oog authentiek en op de oorspronkelijke witkalk aangebracht. De gehele onderzijde van de schilderijen onder de lijn van grofweg 70 cm is op vrijwel alle muren verdwenen door vocht of slijtage. In dat opzicht is de onderzijde in slechte staat, niet meer bestaand. In het bovenste deel is sprake van verfverlies en langzaam verdwijnen van potloodschrift door gebruik, klimaat en ecologische factoren. Er is ook sprake (geweest) van condens, waardoor een sluier van witkalk over de dame in de groene jurk is gelopen. Om te bepalen of de verflagen stabiel zijn is specialistisch onderzoek nodig.

Als ensemble - dus op inhoud - lijkt het werk goed bewaard. Het doel van de schildering in de inrichting van de kamer is nog beleefbaar, en hoewel veel potloodnamen wat vervaagd zijn, is het totaalbeeld van een muur in de artiestenlounge, met schilderijen en handtekeningen herkenbaar.

Ensemble

Er is sprake van een ensemble. Alle schilderijen en namen op de muren reageren op elkaar, ondanks dat zij over een periode van mogelijk meer dan 40 of 50 jaar zijn aangebracht. De grotere schilderijen hebben een relatie tot het gebruik en de indeling van de kelder als artiestenlounge met kleedkamers, de kleine handtekeningen zijn getuigenissen van artiesten die hun sporen in relatie tot dat gebruik achter lieten op de wand. De handtekeningen van 'gewone' militairen en migranten reageren daar weer op, zij maakten zich de ruimte eigen. De muur is een monument geworden om je aanwezigheid, je bestaan daar op die plek op dat moment, vast te leggen.

Er is geen relatie met schilderijen elders in Prinsenbosch.

Herkomst

De Nederlandse tekst 'Schipper mag ik overvaren...' wijst op een vervaardiging na december 1945, dus na het vertrek van de R.A.F. Daar moet wel aan toegevoegd dat er aanwijzingen zijn dat de schildering van de dame op het middelste deel een keer opnieuw geschilderd is. Het is dus mogelijk dat deze afbeelding oorspronkelijk ouder is. Over de maker(s) van de grotere schilderijen is geen informatie gevonden. Ongetwijfeld was dit / waren dit militair(en) die op de kazerne gelegerd waren.

Als geheel lijken de grotere werken in dezelfde periode gemaakt; dezelfde kleuren komen terug op meerdere delen van het werk. Het is opvallend dat de wijn- en jeneverflessen en de voorstellingen met zeilschepen een wat oubollig karakter hebben, een thema dat ook vóór 1940 zou passen. Toen bestond Prinsenbosch echter nog niet.

Hoewel een oudere datering niet helemaal uit te sluiten is, lijkt de decoratie van de gehele kamer gemaakt ten behoeve van een artiestenlounge met kleedkamers voor de kazerne in de jaren 50 en 60. Daarbij is in de jaren 60 de gewoonte ontstaan dat artiesten en anderen hun naam op de muur schreven. De handtekeningen wekken de indruk dat de piek van dit gebruik ligt in het midden van de jaren 60 en de eerste helft van de jaren 70, omdat enkele van de artiesten toen hun hoogtijdagen vierden.

Zeldzaamheid

Vanuit een landelijk referentiekader zijn militaire muurschilderingen uit de jaren 50 en 60 zeldzaam. Uniek is het intrigerende ensemble handtekeningen dat er dwars overheen is aangebracht. Zoiets is zover bekend nog nergens behouden gebleven in Nederland, noch gedocumenteerd. Het is een zoekplaatje dat een zeldzaam inkijkje in de programmering van de militaire muziek- en varieté-avonden uit de Koude Oorlog geeft, met namen van nationaal en internationaal bekende sterren.

Dit is slechts één van slechts twee locaties van Prinsenbosch waar schilderijen behouden zijn gebleven, en daarmee eveneens zeldzaam binnen het rijksmonument.

Cultuurhistorische waarden

Historische waarde

De historische waarde van het ensemble is hoog. Het heeft een directe relatie tot het gebruik van gebouw 45 in haar primaire functie, en is te plaatsen in de Koude Oorlog. De dienstplicht en de Koude Oorlog zijn een militair-historisch fenomeen dat een grote maatschappelijke impact heeft gehad.

De schilderijen hebben een directe relatie tot de inrichting en het gebruik van de kelder als artiestenlounge. De handtekeningen geven een historisch overzicht van nationaal en enkele internationaal bekende artiesten die er hebben opgetreden en verwijst dus naar historisch bekende personen (zie Tabel 2).

Artistieke waarde

De artistieke waarde is – voor dit type schilderijen – gemiddeld. Militaire muurkunst is zelden artistiek hoogstaand en moet gezien worden als volkskunst. Enkele handtekeningen hebben enige typografische kwaliteit.

Informatieve- of wetenschappelijke waarde

De informatieve waarde van het ensemble is hoog. Het gebruik van kazernes in de Koude Oorlog, militaire muurkunst en de wijze waarop graffiti aandeel had in het toe-eigenen van de ruimte is wetenschappelijk onderbelicht. Er is in Nederland nauwelijks onderzoek gedaan naar militaire muurkunst, en sprake van een kennishiaat.¹¹ Muurkunst laat zien hoe gebruikers van Prinsensbosch zich verhielden tot hun taak en hoe zij zich de ruimte eigen maakten. Hetzelfde geldt voor de cultuur rond militair variété en de optredende artiesten. Het kenmerk zeldzaamheid, het feit dat dit soort graffiti zelden behouden is gebleven, versterkt deze waarde. De graffiti geeft nieuwe informatie over het gebruik van deze ruimten in Prinsensbosch, die vermoedelijk niet meer bekend was, noch historisch beschreven.

Sociaal-maatschappelijke waarden

Maatschappelijke waarde

De maatschappelijke waarde is gemiddeld. Maatschappelijke waarde gaat over de vraag of er groepen zijn in de samenleving die speciale betekenis aan het object toekennen. Dat is in dit geval niet het geval. Wel is het erfgoed van de Koude Oorlog steeds belangrijker aan het worden en kent het een groeiende maatschappelijke interesse, waarbij ook de sporen van gebruikers in betekenis toenemen.

Beleving

De belevingswaarde van het ensemble is hoog. Men kan zich met het zien van de schildering een voorstelling maken van het gebruik van de ruimte en van de rol van het variété in de kazerne voor dienstplichtigen of beroepsmilitairen. Het is uniek dat op basis van een ensemble graffiti met namen van artiesten feitelijk een *playlist* te maken is van muziek van bekende artiesten die in de jaren 60 en 70 in de kazerne moet hebben geklonken (Tabel 2).

Ook de context en toestand van de schildering is onderdeel van de belevingswaarde. De gelaagdheid van de verflagen, de schade, en ook de context in een wat vochtige kelder met zichtbare leidingen, zijn factoren die de historische sensatie versterken. Graffiti en muurkunst zijn in kazernes bijna altijd aangebracht aan de randen van de gebruikruimte, dus uit het zicht van formele militaire activiteiten en daarmee ook in zones waar het periodiek onderhoud gering is. Dit garandeerde het behoud, maar levert ook verval en schade op die nu deel zijn van de belevingswaarde. Veel van de mensen die hun naam schreven, zijn inmiddels overleden: de muur werkt als een *memento mori*, een gedenkteken voor de vergankelijkheid.

¹¹ In het Verenigd Koninkrijk is bijvoorbeeld wel een landelijke inventarisatie van militaire muurkunst gemaakt.

Gebruik

Economische waarde

Op dit moment heeft de schildering geen economische betekenis.

Gebruikswaarde

De gebruikswaarde is laag. De schildering kent op dit moment geen gebruik en nauwelijks bezoekers, vooral door de gebrekkige toegankelijkheid. Deze waarde heeft ontwikkelingspotentieel als de ruimte (en dus het AZC) makkelijker toegankelijk wordt voor publiek. Het advies is ook ruimte te geven voor historische rondleidingen in de kelder van gebouw 45 op de open dagen van het COA.

Conclusies waardestelling

De cultuurhistorische waarden en belevingswaarde zijn in deze waardering vastgesteld als hoog en geven het ensemble in de kelder van gebouw 45 relevante culturele betekenis.

- De schilderijen en graffiti hebben een relatie tot het militaire – dus primaire – gebruik van Prinsenbosch als onderdeel van de vliegbasis Gilze-Rijen, en verwijzen naar de historisch belangrijke perioden van de Koude Oorlog. Daarbij wordt tot slot ook het secundaire gebruik als AZC in de graffiti zichtbaar.
- De historische en wetenschappelijke waarde is hoog is. De wetenschappelijke interesse voor dit type erfgoed neemt toe en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed rapporteerde in 2019 dat het erfgoed van de Koude Oorlog qua bescherming aandacht verdient en er sprake is van een kennishiaat (RCE 2019).
- De waarde wordt versterkt door het kenmerk zeldzaamheid, want ten overstaan van de cultuurhistorische waarden staat dat goed bewaard gebleven en gedocumenteerde voorbeelden van militaire graffiti uit de jaren 50 en 60 zeldzaam zijn.
- De belevingswaarde van de schilderijen en graffiti is hoog. Zij maken het leven van de militairen en het varieté in de kazernes tastbaar. De schilderijen bevinden zich in een kelder die nooit is gerenoveerd. Dit is de gaafheid van het ensemble ten goede gekomen. Hoewel ook hier een deel is verdwenen is door vocht of verwerking is dit voor de historische sensatie nauwelijks storend.
- Het ensemble bevat een uitgebreide collectie handtekeningen van soms nationaal bekende variétéartiesten uit de jaren 60 en 70 zoals Conny van Bergen, Rita Hovink, Annie de Reuver, en Menno Grondsma. De handtekeningen en de decoraties zijn rechtstreeks te relateren aan hoe de ruimte werd gebruikt als artiestenlounge en was ingericht met een dames- en herenkleedkamer. Dit ensemble is voor zover bekend uniek in Nederland en van cultuurhistorische en militair-historische betekenis.
- Voor de schilderijen en graffiti geldt een ontwikkelingspotentieel voor de gebruikswaarden als ze vaker toegankelijk gemaakt worden voor publiek.

Advies

Dit hoofdstuk bevat het advies, dat toelicht hoe naar aanleiding van de resultaten kan worden omgegaan met de schildering(en). Het is aan de opdrachtgever om aan de hand van deze adviezen, waar nodig in samenspraak met het bevoegd gezag monumentenzorg een besluit te nemen.

Het hoofdstuk bevat één aanvullend advies, dat zich richt op het ontwikkelpotentieel. In het licht van de Museale Weegschaal is het gebruikelijk een dergelijk advies mee te geven, omdat het de ontwikkeling van de waarden in de toekomst raakt. Het moet gelezen worden als een aanbeveling die de opdrachtgever naar eigen inzicht kan meenemen.

Advies tot behoud

Op basis van het onderzoek is de waarde van de muurschildering vast komen te staan. Uit de waardering blijkt dat het hier gaat om bijzonder zeldzame, waardevolle en in enkele opzichten unieke schilderingen en graffiti uit de Koude Oorlog, en mogelijk ouder. Op grond van hun cultuurhistorische en sociaal-maatschappelijke waarden beveel ik daarom aan de wanden met schilderingen en graffiti in gebouw 45 aan te merken als behoudenswaardig, en te zien als onlosmakelijk deel van het rijksmonument.

Daarbij past het om de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed – en eventueel de gemeente – in kennis te stellen van deze waardering en te vragen of zij de schilderingen kunnen toevoegen aan de beschrijving in het rijksmonumentenregister.

Onderzoek de mogelijkheden van consolidatie

Ik adviseer extra onderzoek te laten doen door een restaurateur naar de mogelijkheid van consolidatie van loszittende verfdelen de schilderingen. Ik kan eventueel doorverwijzen naar deskundigen op dit vlak.

Ik adviseer daarbij om terughoudend te zijn met reconstructie (het terugbrengen van verdwenen verf), dan wel dit goed af te wegen in samenspraak met een restaurateur. Het kan de beleving van authenticiteit schaden. (Zie volgende paragraaf voor meer hierover).

Beperk toekomstige schade

Bij een keuze voor behoud is het bij dit type schilderingen altijd de vraag in welke mate bescherming, consolidatie of zelfs restauratie aan de orde is. Dit komt ten eerste omdat conserverende handelingen de beleving van authenticiteit kunnen schaden en ten tweede omdat toekomstig gebruik van een ruimte natuurlijk toch mogelijk moet blijven. Ik adviseer hier daarom dat het gewicht van de inspanning – naast consolidatie van losse verf – vooral gericht zou moeten zijn op het voorkomen van verdere schade, en dus minder op restauratie of musealisering met glasplaten of kaders etc. Mijn advies is geen (nieuwe) installaties meer aan de muur te bevestigen, of opslag tegenaan te plaatsen.

Het verval van de schilderingen in de kelder is deel de cultuurhistorische- en de belevingswaarde: enigszins vervagende verf, hier en daar vochtschade, een wat rommelig geheel – het versterkt de historische sensatie die past bij dit ensemble van schilderingen en graffiti.

De muur werkt als een *memento mori*, een herinnering aan de vergankelijkheid. Mijn advies is ten behoeve van de belevingswaarde daarom alleen strikt noodzakelijk renovatie en vernieuwing uit te voeren en zoveel mogelijk van de huidige ruimte in tact te houden.

De locatie in een kelder, die waarschijnlijk ook in de toekomst geen intensief gebruik zal kennen - is in dat opzicht gunstig. Het vraagt misschien enige afstand van het gebruikelijke idee dat alle muren strak in de nieuwe verf moeten staan voor een toekomstbestendig resultaat, maar voor het erfgoed is dat in dit geval beter.

Het is belangrijk aannemers goed te instrueren tijdens werkzaamheden welke muren zij wel en niet dienen te renoveren. Het kan zinnig zijn kwetsbare schilderingen tijdens werkzaamheden tijdelijk af te dekken met een voorzetwand. Na de restauratie is het zinnig (toekomstige) gebruikers actief bewust te (blijven) maken van de aanwezige historische waarden door mensen periodiek te informeren, en/of een klein bordje met een toelichting aan te brengen op locatie.

Let op veranderingen in het binnenklimaat

Veranderingen in het binnenklimaat kunnen een onvoorspelbare uitwerking hebben op de schilderingen. Het is belangrijk dit in acht te houden als ruimten intensief worden aangepast of als de klimaatbeheersingssystemen worden vernieuwd.

- Opdrogende muren kunnen de hechting van de verf verminderen of de schilderingen doen verbleken. Als de klimaatbeheersing aan of uit gaat in het voor- of najaar, kan plotselinge spanning tussen verflagen, dan wel dampdruk, dan wel condens, de verflagen beïnvloeden. Het is belangrijk de schilderingen te monitoren tijdens dit soort veranderingen.
- In de kruipruimte onder de keuken in gebouw 45 blijkt water te staan. In welke mate dit van invloed is op de schildering is op dit moment onbekend. Ik adviseer in ieder geval het luik naar deze kruipruimte gesloten te houden.

Aanvullende advies: kans om de gebruikswaarde te verbeteren

De gebruikswaarde van de schilderingen is op dit moment laag, maar hier zit een ontwikkelingspotentieel. Niemand heeft iets aan cultureel erfgoed dat niet zichtbaar is. Ik wil - als optie waarover de eigenaar zelfstandig kan beslissen - de suggestie meegeven publieke toegang tot de schildering periodiek mogelijk te maken. De Heemkring Molenheide heeft in het verleden veel werk gestoken in de geschiedschrijving van Prinsenbosch, en publieksparticipatie in erfgoed is op dit moment een hot item in de erfgoedsector. Het zou het COA sieren als zij samen met een lokale vereniging, binnen de beperkingen die op een opvanglocatie nu eenmaal gelden, het erfgoed toegankelijk maken voor een breder publiek.

Literatuur

- De Vet,** 2001. *Het militaire kamp Prinsenbosch 1941-1993*. Heemkring Molenheide / werkgroep Prinsenbosch, Gilze-Rijen
- Emmens, K. en F. Grovestins,** 2014. *Gilze OC Prinsenbosch 1-72. Bouwhistorische quickscan*. Emmens BCA, Zaltbommel
- Limpach, Rémy. 2016. *De brandende kampongs van Generaal Spoor*. Boom, Amsterdam
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed,** 2019. *Op Verkenning 2.0. Twee eeuwen militair erfgoed in het vizier. Rapportage Verkenning Militair Erfgoed*. Werkgroep Verkenning Militair Erfgoed, Amersfoort
- Wijnen, J.,** 2014. *Vlugschrift Militaire Graffiti in de voormalige garnizoenstad Ede*. De Lawick Pers, Wageningen.
- Wijnen, J.,** 2018. 'Vermaas, La Vache qui rit'. Militaire graffiti als bron voor archeologisch en historisch onderzoek naar alledaagse militaire cultuur. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 2018-1
- Wijnen J.A.T. & N. van der Woude,** 2015. *Muurschilderingen en Decoraties in Fort benoorden Spaarndam Nulmeting, waardering, plan voor behoud*. De Lawickpers, Wageningen
- Zwaal, P & P. de Brock,** 2010. *Amstel. Het verhaal van ons bier. 1970 - heden*. Uitgeverij Bas Lubberhuizen